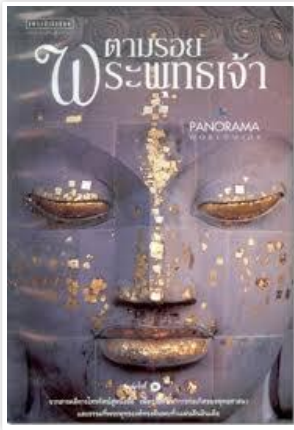

ปริทัศน์หนังสือ

ตามรอยพระพุทธเจ้า

ผู้เขียน : พาโนรามา (ลักขณา จีระจันทร์)

ขนาด 16 หน้ายก หนา 290 หน้า

ปีที่พิมพ์ : 2549

สถานที่พิมพ์ : แพรวสำนักพิมพ์

ISBN : 9749916956

ปราณี เพชรแก้ว¹

Pranee Petkaew

“ตามรอยพระพุทธเจ้า” เป็นหนังสือสารคดี ซึ่งแพรวสำนักพิมพ์ ปรับเปลี่ยนมาจากสารคดีทางโทรทัศน์ ของบริษัทพาโนรามา ที่ออกอากาศทางช่อง 9 อสมท. เมื่อทศวรรษเศษที่ผ่านมา สารคดีทางโทรทัศน์เรื่องนี้ ประสบความสำเร็จอย่างสูงยิ่ง เพราะสามารถทำให้ผู้ชม รู้สึกและสัมผัสได้ถึงความยิ่งใหญ่ของพลัง แห่งศรัทธาของทีมงาน ที่สื่อผ่านออกมาทั้งทางภาพและเสียง ด้วยการตั้งคำถามและนำพาให้ผู้ชมเดินทางเข้าไปหาคำตอบร่วมกัน โดยผ่านกระพี้เข้าไปสู่แก่นในรูปของสารคดีเชิงประวัติศาสตร์ สารคดีเรื่องนี้ได้ให้ภาพแห่งความจริงในแง่ที่ว่า พระพุทธเจ้านั้นมีอยู่จริง และเป็นมนุษย์ธรรมดาที่ได้ใช้ความเพียรพยายามอย่างหนัก จนค้นพบกฎแห่งความจริงของธรรมชาติที่เรียกว่า “ธรรม” และนำสิ่งนั้น มาประกาศต่อชาวโลก ในขณะที่สภาพของสังคมอินเดียในยุคนั้น มากด้วยความเชื่อในเทพเจ้า และปาฏิหาริย์ท่ามกลางกระแสแห่งศรัทธาในศาสนาพราหมณ์ อันแข็งแกร่ง แต่ศาสนาพุทธสามารถแทงทะลุขึ้นมาเหนือเมฆหมอกแห่งอภิปรายภาเหล่านั้นได้

¹ รศ. บรรณาธิการวารสารราชภัฏสุราษฎร์ธานี

ผู้เขียนหนังสือเล่มนี้ คือ ลักษณะ จีระจันทร์ อดีตบรรณาธิการและผู้แปลข่าว CNN อี้ออนไลน์, อีเอ็มนิวส์ (2530 - 2532), ผู้ค้นคว้าข้อมูล - เขียนบทสารคดีโทรทัศน์โลก สลบลี ชุดพுகามประเทศ (2533), 48 วัน ในทิเบต (2534), รอยอดีตอันค้ำมน (2535), และผู้ควบคุมการผลิตสารคดีโทรทัศน์ “โลกสีน้ำเงิน” (2536 - 2541), รองกรรมการผู้จัดการฝ่ายผลิต บริษัทพโนราสมาเวลดิวต์ จำกัด และเป็นผู้ค้นคว้าข้อมูล เขียนบทสารคดีโทรทัศน์ “พโนราสมา สเปเชียล ชุดตามรอยพระพุทธรเจ้า” เล่มนี้

เนื้อหาสาระของหนังสือสารคดีเรื่องนี้มี 12 ตอน ได้แก่ ค้นหากำเนิดแม่น้ำคงคา, ค้นหาแผ่นดินเกิดพระพุทธรเจ้า, ความจริงอันยิ่งใหญ่ที่พุทธศตวรรษที่ 4,000 ปี, เปิดประตูเมืองราชคฤห์, การเดินทางครั้งสุดท้ายของพระพุทธรเจ้า, กองทัพธรรมพระเจ้าอโศก วันที่โลกได้รู้จักพระพุทธรเจ้า, ปรัชญาที่เปลี่ยนไป, วันที่พุทธรูปหายไปจากอินเดีย, เมืองพุทธแห่งหิมาลัย, การกลับมาของสาวกพระพุทธรเจ้า, ไชยปริศนาการค้นพบอันยิ่งใหญ่ และท้ายที่สุดเป็นภาคผนวกลำดับเหตุการณ์ จะเห็นได้ว่าทั้ง 12 ตอน การตั้งชื่อในแต่ละตอน ผู้เขียนสร้างความสนใจด้วยการสรุปความคิดอันเป็นแก่นสารสำคัญที่ทำทลายให้ผู้อ่านต้องอ่านเพื่อหาคำตอบว่าแก่นสารเหล่านี้คืออะไร และเป็นอย่างไร

หนังสือเล่มนี้ พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2549 พิมพ์ครั้งที่ 2 - 4 พ.ศ. 2549 พิมพ์ครั้งที่ 5 - 7 พ.ศ. 2550 พิมพ์ครั้งที่ 8 พ.ศ. 2551 และพิมพ์ครั้งที่ 9 ตุลาคม 2552 ผู้พิมพ์ คือ แพรวสำนักพิมพ์ เป็นหนังสือที่จัดพิมพ์ในเครืออมรินทร์ จากประวัติการพิมพ์เห็นได้ว่าหนังสือนี้ได้รับความนิยมจากผู้อ่านอย่างกว้างขวาง ในช่วงเวลาเพียง 4 ปี สามารถพิมพ์ติดต่อกันถึง 9 ครั้ง เฉพาะปีแรก พิมพ์ติดต่อกัน 5 ครั้ง คงจะไม่มีสารคดีเรื่องใดในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน ที่มีสถิติการพิมพ์เช่นนี้

การเปิดเรื่องด้วยประเด็น “ค้นหาต้นกำเนิดแม่น้ำคงคา” ผู้เขียนใช้ย่อหน้าย่อ 4 ย่อหน้า ตั้งข้อสงสัยให้แก่ผู้อ่าน

“อินเดียทุกวันนี้เหมือนจะไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงไปจากอดีตมากนัก ผู้คนหนาแน่นกว่า 1,000 ล้านคน ในจำนวนนี้ 900 ล้านคน นับถือศาสนาฮินดู

ทั้งที่อินเดียเคยเป็นถิ่นกำเนิดของศาสนาพุทธแต่ศาสนาพุทธ
กลับหายไปจากอินเดียนานกว่า 700 ปี

แล้วทำไมวันหนึ่ง ชาวอินเดียกลุ่มหนึ่งจึงได้หวนกลับมานับถือ
ศาสนาพุทธอีกครั้งหนึ่ง ทั้งๆ ที่ปัจจุบันประชากรเกือบทั้งประเทศ
นับถือศาสนาฮินดู

ชาวอินเดียกลุ่มนี้เป็นใคร และพวกเขามีเหตุผลอย่างไรในการมา
รวมตัวกันในครั้งนี้”

จากข้อสงสัยดังกล่าว ผู้เขียนได้ให้คำตอบเพื่อค้นหาความจริงด้วยการเดินทางไป
ไปนาคปุระ เมืองเล็กๆ ที่อยู่ตอนกลางของประเทศอินเดีย เพื่อไปร่วมงานชุมนุมชาวพุทธ
ครั้งใหญ่ที่มีผู้มาร่วมงานหลายแสนคน และได้พบความจริงว่า การมาร่วมชุมนุมกันนั้น
เป็นการมาร่วมพิธีรำลึกถึงวันประกาศตนเป็นพุทธมามกะ ของ ดร.อัมเพทการ์ เมื่อ พ.ศ. 2499
ซึ่งสถานที่จัดชื่อ Deeksha Bhoomi อันมีองค์พระสถูปขนาดมหึมา เป็นสถูปแบบ
สถูปสาญจิ ที่สร้างในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช โดยพิธีนี้จะกระทำทุกปี การมาร่วมงาน
ครั้งนี้ผู้เขียนได้คำตอบจากผู้ที่มีส่วนร่วมพิธีหลายคนที่ให้ข้อมูลตรงกันว่า “ทุกๆ คนเต็มใจ
เปลี่ยนมานับถือศาสนาพุทธ...ทั้งๆ ที่ก่อนหน้านี้เราไม่เคยคิดที่จะเปลี่ยนแปลงอะไรเลย
แต่หลังจากวันที่ ดร.อัมเพทการ์ ปฏิญาณตนเป็นพุทธมามกะ...นับแต่วันที่เราหันมานับถือ
ศาสนาพุทธ เรารู้สึกเป็นอิสระ...เราไม่ต้องใส่ใจเรื่องระบบวรรณะ...หลังจากวันที่ได้
เปลี่ยนมานับถือพุทธ...เราไม่รู้สึกว่าอะไรแตกต่างจากคนอื่นอีกแล้ว...เรารู้สึกว่าเรายังมี
พี่น้องอยู่ในอีกโลกหนึ่ง อีกสังคมหนึ่งซึ่งเป็นเมืองพุทธ” ผู้เขียนได้ขยายความออกไปอีกว่า
ชาวพุทธในอินเดียส่วนใหญ่นั้นมาจากคณวรรณะศูทร และจัณฑาล ซึ่งเป็นวรรณะต่ำที่สุด
ในสังคมฮินดู ด้วยความยากจน และถูกกีดกันทางสังคม ทำให้พวกเขาหาทางออก
ให้หลุดพ้นจากระบบวรรณะ โดยการเปลี่ยนมานับถือศาสนาพุทธ นับตั้งแต่ ดร.อัมเพทการ์
ได้ประกาศตนเป็นพุทธมามกะ มีชาวอินเดียซึ่งนับถือศาสนาพุทธทั้งที่ลงทะเบียน
และไม่ลงทะเบียนอยู่ราว 50 ล้านคน (พ.ศ. 2544) ความจริงดังกล่าวนี้ช่วยให้ได้คำตอบ
ที่ชัดเจนเกี่ยวกับเหตุผลของชาวอินเดียที่หวนกลับมานับถือศาสนาพุทธท่ามกลาง
ความยิ่งใหญ่ของศาสนาฮินดูในประเทศนี้ ต่อจากนั้นผู้เขียนได้ย้อนกลับไปกล่าวถึง

การผสมผสานทางวัฒนธรรมครั้งใหญ่ระหว่างชาวอารยันกับชนพื้นเมือง อันเป็นจุดเริ่มต้นของเชื้อชาติและอารยธรรมอินเดีย ความเชื่อเรื่องเทพเจ้าต่างๆ คัมภีร์พระเวท อันศักดิ์สิทธิ์ พราหมณ์ผู้กระทำพิธี ศาสนาพราหมณ์ และระบบวรรณะที่เกิดขึ้น ช่วยทำให้เห็นภาพของการสร้างความมั่นคงให้แก่สังคมอินเดีย ตามบริบทในสมัยนั้น ผู้เขียนไม่ได้อธิบายรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวมากมายนัก แต่ได้นำข้อมูลจากการเดินทางไปสู่ต้นกำเนิดของแม่น้ำคงคาในเทือกเขาหิมาลัย ด้วยความยากลำบากไปยังดินแดนแห่งเทพเจ้า ได้พบเห็นนักพรต ท่ามกลางป่าเขาที่สงบวิเวก ได้เห็นการศึกษาและปฏิบัติวิชายโคะ อันเป็นวิธีการหนึ่งตามแนวทางของคัมภีร์อุปนิษัทที่ปฏิบัติตนเพื่อให้บรรลุถึงความหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด และให้ดวงวิญญาณกลับไปรวมกับพรหมในที่สุด ผู้เขียนได้เดินทางไปถึง “โคมุข” หรือ “ปากวู” อันเป็นจุดต้นน้ำคงคาละลายจากธารน้ำแข็ง ซึ่งนักแสวงบุญเชื่อว่าเป็นที่ประทับของพระแม่คงคาและพระศิวะจากการเดินทางมาถึงที่นี่และได้เห็นการปฏิบัติของผู้จาริกแสวงบุญ ทำให้ผู้เขียนสรุปความคิดว่า “ต้นกำเนิดแม่น้ำคงคาอยู่ยิ่งใหญ่ลึกกลับ มีพลังที่แผ่ตัวอยู่อย่างน่าเกรงขามสำหรับคนอินเดีย...ไม่ว่าเวลาผ่านพ้นไปกี่พันปีก็ตาม ศรัทธายังคงมีอยู่อย่างท่วมท้น...และเห็นว่าความศรัทธาต่อเทพเจ้าผู้กำหนดชะตาชีวิตของมนุษย์นั้นแข็งแกร่งเพียงใด” นอกจากนี้ผู้เขียน ยังได้ชมพิธีคงคาอารตีหรือการบูชาพระแม่คงคาด้วยไฟ และกล่าวว่า “...ได้เห็นถึงข้อเท็จจริงเกี่ยวกับความเชื่อและวัฒนธรรมดั้งเดิมของศาสนาพราหมณ์ ซึ่งฝังรากลึกจนยากที่จะมีลัทธิความเชื่ออื่นใดเข้าไปเปลี่ยนแปลงได้” แต่ก็มีคำถามทิ้งท้ายว่า “เหตุใด...ศาสนาพุทธซึ่งมีแนวคิดสวณกระสากับความเชื่อดั้งเดิมอย่างสิ้นเชิงจึงสามารถแทรกเข้าไปอยู่ในจิตใจของผู้คนยุคนั้นได้”

เสน่ห์ของสารคดีเชิงประวัติศาสตร์เรื่องนี้ เพียงแค่สาระแรกที่บอกเล่าเรื่องราว “การค้นหากำเนิดแม่น้ำคงคา” ก็พบว่า อยู่ที่ผู้แต่งร้อยเรียงด้วยกลวิธีการเขียนที่ไม่สลับซับซ้อน ใช้ภาษาเข้าใจง่าย ผูกโยงเรื่องราวต่างๆ เข้าด้วยกันอย่างกระชับรัดกุม ได้นำหน่วยย่อยของความคิดมาขยายความเป็นย่อหน้าสั้นๆ ซึ่งผู้อ่านสามารถเข้าใจได้กระจ่างในทันที

“...แม้ชาวพุทธส่วนใหญ่เหล่านี้ยังไม่สามารถหลีกเลี่ยงจากสังคมในระบบวรรณะได้อย่างสิ้นเชิง แต่ในทางจิตใจแล้ว พวกเขาถือว่าได้หลุดพ้นเป็นอิสระทางใจและทางความคิด”

“...แม้กระทั่งทุกวันนี้ ชาวอินเดียอารยันยังมีการสืบทอดพิธีบูชาไฟอย่างเคร่งครัด เพื่อถวายความเคารพต่อเทพเจ้าแห่งธรรมชาติ คือ พระอาทิตย์ ดิน น้ำ ลม และไฟ”

“...ฉันถามเขาว่า ทำไมจึงเลือกนับถือศาสนาพุทธ ก็ได้คำตอบว่า เขาศรัทธาที่ศาสนาพุทธไม่แยกชั้นวรรณะ และเชื่อมั่นในหลักคำสอนเรื่องความเสมอภาคและเมตตาธรรม”

อย่างไรก็ตามการที่ผู้อ่านจะเข้าใจเรื่องราวตอนแรกนี้ให้กระจ่างมากขึ้น มีสาระบางอย่างที่จะต้องค้นคว้าทำความเข้าใจเพิ่มเติม ซึ่งจะช่วยให้เชื่อมโยงความคิดให้ลึกซึ้งและกว้างขวาง อาทิ เรื่องราวของ ดร.บี.อาร์ อัมเพทการกับการต่อสู้เพื่อสิทธิฉันทาล, นิโอบุตติสตร์หรือชาวพุทธใหม่, คำปฏิญญา ในการเปลี่ยนศาสนาของ ดร.อัมเพทการ, ระบบวรรณะ, ชนพื้นเมืองดราวิเดียน, พวกอารยัน, คัมภีร์พระเวท, วิชาโยคะ, คัมภีร์อุปนิษัท, คงคาอารติ เป็นต้น เหล่านี้ล้วนต้องทำความเข้าใจ เพราะเป็นความคิดแทรกที่ผู้เขียนต้องการให้ผู้อ่านรู้จักเสาะหามาเติมเต็มให้เป็นความรู้ที่สมบูรณ์ทั้งสิ้น

ในส่วนของสาระตอนที่สอง “ค้นหาแผ่นดินเกิดพระพุทธเจ้า” หลังจากที่คุณเขียนได้กล่าวเชิงปรารภเป็นคำถามเกี่ยวกับสวนลุมพินีวัน, ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชราที่พระพุทธองค์ตรัสรู้, การเสด็จไปเผยแผ่ธรรมะของพระพุทธองค์ และสถานที่ปรินิพพานแล้ว ผู้เขียนได้กล่าวย้อนหลังเรื่องของชมพูทวีปไปเมื่อ 2,500 ปี ว่า แคว้นที่เรื่องอำนาจในพื้นที่บริเวณชมพูทวีป คือ มคธ โกศล วังสะ วัชชี และอวันตี สำหรับประวัติศาสตร์ของศาสนาพุทธได้กล่าวถึง อย่างสรุปถึงเรื่องราวตั้งแต่พระประสูติกาลของพระพุทธองค์จนถึงการเสด็จปรินิพพาน และผู้เขียนกล่าวถึงศาสนาพุทธ

ภายหลังการเสด็จปรินิพพานของพระพุทธเจ้าว่า ศาสนาพุทธเริ่มลงหลักปักฐานอย่างมั่นคง กษัตริย์แคว้นต่างๆ หลายพระองค์ทรงหันมานับถือ ศาสนาพุทธ และเผยแผ่พระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าไปทั่วอาณาจักรของตน ความมั่นคงของ

ศาสนาพุทธเป็นเพราะว่า กษัตริย์ที่ปกครองมีส่วนสำคัญในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ให้เจริญรุ่งเรืองเป็นปึกแผ่น โดยเฉพาะในรัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งราชวงศ์เมารยะ พระองค์ทรงอุปถัมภ์ค้ำชูพระพุทธศาสนาอย่างยิ่งใหญ่ ทรงสร้างวัดวาอาราม และพุทธสถานจำนวนมากทั่วแคว้นแคว้น นับเป็นยุคสมัยที่ศาสนาพุทธเจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุด และแผ่ขยายออกไปนอกแผ่นดินชมพูทวีปจนทั่วแผ่นดินทวีปเอเชีย แต่หลังจากนั้น ศาสนาพุทธมีทั้งเจริญรุ่งเรืองและเสื่อมถอยสลับกันไป ยาวนานถึง 1,700 ปี ก่อนจะสูญสลายไปจากจุดกำเนิดอย่างสิ้นเชิง แต่ก็ไปเจริญรุ่งเรืองในประเทศต่างๆ นอกชมพูทวีปอย่างมั่นคง

ผู้เขียนได้เล่าเรื่องราวของการเดินทางจากอินเดียสู่ลุมพินีวันในเนปาล อันเป็นสถานที่ประสูติของพระพุทธเจ้าและไปชมวิหารมายาเทวีที่อยู่กลางสวนลุมพินีวัน ที่นั่นได้เห็นหลักฐานชิ้นสำคัญ คือแผ่นศิลาสลักคล้ายรอยพระบาทซึ่งเชื่อกันว่าเป็นอนุสรณ์ที่พระเจ้าอโศก ทรงสร้างไว้ เมื่อ 200 ปี หลังพระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพาน นอกจากนั้นยังกล่าวถึงบันทึกของพระถังซำจั๋ง พระภิกษุจีนซึ่งเดินทางมาศึกษาพุทธศาสนาที่อินเดีย เมื่อพุทธศตวรรษที่ 12 อีกทั้งยังกล่าวถึงการขุดค้นบริเวณโดยรอบวิหารมายาเทวี และการพบเสาพระเจ้าอโศก ซึ่งพระเจ้าอโศกมหาราช สร้างเป็นอนุสรณ์สถานพร้อมจารึกข้อความบนเสาหิน สิ่งที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งที่กล่าวถึง คือการขุดค้นทางโบราณคดีของประเทศอินเดียและเนปาล เกี่ยวกับเมืองโบราณกบิลพัสดุ์ โดยต่างก็อ้างว่าเมืองกบิลพัสดุ์อยู่ในพื้นที่ของตน อย่างไรก็ตามส่วนใหญ่ให้น้ำหนักมาทางเนปาล แต่ก็มีความเห็นแทรกเข้ามาว่า ทั้งสองแห่งอาจจะอยู่ในเขตเมืองเดียวกัน เพราะกลุ่มโบราณสถานที่พบในอินเดียกับเมืองโบราณที่ระบุว่าเป็นเมืองกบิลพัสดุ์ในเนปาลห่างกันเพียง 15 กิโลเมตรเท่านั้น ข้อสรุปดังกล่าวนี้ว่าขึ้นชมผู้เขียนหนังสือเล่มนี้ ตรงที่ว่าได้เดินทางไปยังแหล่งโบราณคดีที่เกี่ยวข้องจริงๆ ได้สนทนากับนักโบราณคดี และได้ค้นคว้าจากงานเอกสารต่างๆ ซึ่งนี่คือ ความรู้ความคิดใหม่ๆ สุดท้ายของตอนที่สองผู้เขียน จบลงด้วยการเดินทางไปพบชาวศากยวงศ์ที่เรียบหายไปจากหน้าประวัติศาสตร์มานานกว่า 2,000 ปี แม้ไม่มีใครยืนยันได้ว่าเชื้อสายศากยวงศ์ยังมีเหลืออยู่ แต่ผู้เขียนได้พบกับผู้ที่บอกว่ามีนามสกุลศากยะ ซึ่งมีทั้งที่ดำรงตนเป็นภิกษุและฆราวาส โดยมีชาวเนปาลที่สืบเชื้อสายนี้ ยังมีอยู่เป็นหลักหมื่นคน พวกเขาทุกคนนับถือพุทธและภาคภูมิใจที่มีเชื้อสายของสกุลที่ยิ่งใหญ่อย่างศากยะ

จึงถือว่าจะต้องทำหน้าที่จะต้องทำงานรับใช้พระพุทธศาสนา อันเป็นเจตนาของพวกเขา นี่คือความศรัทธาในความดีงามและความยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้านั่นเอง สารดังกล่าว ในตอนนี้ แม้ผู้เขียนจะไม่มีข้อสรุปแน่นอนว่า แผ่นดินเกิดของพระพุทธเจ้าเป็นที่ใด แต่ก็ได้นำน้ำหนักแก่ประเทศเนปาล โดยอาศัยการศึกษาค้นคว้าและใคร่ครวญจากหลักฐาน อย่างรอบคอบ

ภายหลังจากการนำเสนอข้อมูล “ค้นหาแผ่นดินเกิดพระพุทธเจ้าแล้ว” ผู้เขียน ได้นำเสนอ “ความจริงอันยิ่งใหญ่ที่พุทธคยา” โดยกล่าวในตอนเกริ่นนำว่า “พระพุทธเจ้า ทรงค้นพบกฎความจริงของธรรมชาติที่ถือเป็นเรื่องใหม่ของสังคมในยุคนั้น เป็นการเปลี่ยนแปลง ทางความเชื่ออย่างใหญ่หลวงที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงสังคมในชมพูทวีปครั้งใหญ่ในเวลา ต่อมา” หากพิจารณาจากข้อความดังกล่าวจะเห็นได้ว่ากฎความจริงของธรรมชาติที่ค้นพบ คือความจริงอันยิ่งใหญ่ ที่ได้ปฏิวัติสังคมอินเดียในยุคพุทธกาล โดยความจริงแห่งกฎ ธรรมชาติ คือธรรมได้ตั้งประชาชนจากเทพสูงสุดมาสู่ธรรมสูงสุด ตัวธรรมที่อยู่ในธรรมชาติ คือความจริงแห่งความเป็นไปตาม เหตุปัจจัย ซึ่งเป็นหลักการใหญ่ของพระพุทธศาสนา

ผู้เขียนได้กล่าวถึงแม่น้ำเนรัญชราอันเป็นแม่น้ำสายประวัติศาสตร์ของพุทธศาสนา กล่าวถึงเจ้าชายสิทธัตถะที่ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ณ พุทธคยา กล่าวถึง มหาโพธิวิหาร ที่สร้างครั้งแรก ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช เพื่อประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ เมื่อประมาณ 200 ปี หลังจากที่พระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพาน กล่าวถึงศาสนาพุทธในอินเดีย ที่อ่อนแอลง หลังจากพุทธศตวรรษที่ 18 กล่าวถึงพื้นที่พุทธคยาที่ตกอยู่ในความครอบครอง ของนักบวช ที่เรียกตัวเองว่า “มหันต์” (นิกายฮินดูที่บูชาพระศิวะ) และการถูกทิ้งร้าง อยู่เป็นเวลายาวนานถึง 300 ปี กล่าวถึงการขุดค้นและซ่อมแซมมหาโพธิวิหารที่จมอยู่ใน กองดิน กล่าวถึงพระศรีมหาโพธิ์ต้นไม้แห่งปัญญาที่ถูกโค่นทำลายและการงอกขึ้นใหม่ จากตอเดิม กล่าวถึงการต่อสู้ของท่าน อนาคาริกธรรมปาละ เพื่อขอคืนพื้นที่พุทธคยา จากพวกมหันต์ โดยใช้มหาโพธิสมาคม เป็นกลไกสำคัญเพื่อนำนานาชาติช่วยสนับสนุน การต่อสู้ของท่านธรรมปาละใช้เวลานานถึง 33 ปี จึงเริ่มเห็นทางของความสำเร็จและ ภายหลังจากนั้นอีก 25 ปี กฎหมายพุทธคยา จึงได้ออกมาในปี 2492 ทำให้ความขัดแย้ง คลี่คลายลง และชาวพุทธได้เข้ามาดูแลพุทธคยา จนกระทั่งพุทธคยากลายเป็นสถานที่ สำคัญที่สุดของชาวพุทธและชาวโลก เพราะเป็นสถานที่พระพุทธเจ้าค้นพบหลักการ

ดำเนินชีวิตที่ดีงาม สามารถทำให้มนุษย์อยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข

สิ่งที่น่าชื่นชมต่อผู้เขียนหนังสือเล่มนี้ คือ การค้นหาความจริงเรื่องความขัดแย้งระหว่างชาวพุทธและนักบวชฮินดู “มหันต์” โดยได้นำข้อมูลจากหลายแหล่งมาประมวลเข้าด้วยกัน ขณะเดียวกันก็ได้ไปพบนักบวชมหันต์เพื่อฟังทัศนะจากพวกเขา อีกทั้งได้พูดคุยกับชาวบ้านและเข้าไปดูสภาพจริงในพื้นที่ ฉะนั้นข้อมูลที่ปรากฏจึงสมบูรณ์เพียงพอต่อคำตอบเรื่องนี้ นอกจากนี้ ผู้เขียนยังได้นำข้อค้นพบของพระพุทธรูปเจ้ามากล่าวถึงเป็นทำนองเปรียบเทียบกับความเชื่อเรื่องเทพเจ้าของชาวฮินดู อาทิ ชีวิตทั้งหลายเกิดจากส่วนประกอบของกายและจิต จุดหมายสูงสุดของบพระพุทธรูปเจ้า คือนิพพาน อันเป็นความดับจากกิเลส และการดับสูญทั้งร่างกายและจิตใจ และหลักของเหตุผลที่เกี่ยวข้องเป็นลูกโซ่อันเป็นกฎธรรมชาติ คือ มีเหตุก่อนจึงมีผล หลักการดังกล่าวนี้ ล้วนสวนกระแสความเชื่อในสังคมสมัยนั้นอย่างสิ้นเชิง เป็นเหตุให้สถานะของพราหมณ์สั่นคลอนทำให้พราหมณ์ส่วนใหญ่มองพระพุทธรูปเจ้า และศาสนาพุทธอย่างประปรักษ์ ปัจจุบันความเชื่อเรื่องเทพเจ้ายังคงดำรงอยู่ในสังคมอินเดีย อย่างเหนียวแน่น เพราะได้ฝังรากลึกมายาวนาน แม้ในช่วงหนึ่งของประวัติศาสตร์จะมีแนวคิดใหม่ของพระพุทธรูปเจ้าเกิดขึ้น และได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางก็ตาม แต่ในที่สุดก็ยากที่จะพ้นฝ่าธรรมเนียมนั้นแข็งแกร่งของลัทธิพราหมณ์ไปได้ อย่างไรก็ตาม ความวิเศษหรือความจริงอันยิ่งใหญ่ที่พุทธศยาอันเป็นหลักการใหญ่ของพุทธศาสนาก็เผยแพร่ออย่างมั่นคงทั่วทุกมุมโลกในเวลาต่อมา

ผู้เขียนหนังสือเล่มนี้กล่าวว่า ถ้าอยากรู้ว่าสังคมอินเดียที่แท้ซึ่งเหนียวแน่นอยู่กับเทพเจ้าเป็นอย่างไร ต้องไปดูที่เมืองพาราณสี เพราะพาราณสีเป็นเมืองที่รักษาเอกลักษณ์ดั้งเดิมของอินเดียไว้มากที่สุด พาราณสีที่เห็นในวันนี้ยังคงเป็นเมืองเก่าที่ออบอวลไปด้วยบรรยากาศของอดีตที่มีชีวิตชีวา ในย่านเมืองเก่าเป็นสภาพของอาคารบ้านเรือนหลังเล็กๆ อยู่ติดกัน มีถนนแคบๆ สำหรับคนเดินหรือสามล้อเท่านั้น ผู้คนคับคั่ง สองข้างทางเต็มไปด้วยร้านรวงขายสินค้านานาชนิด นีคือ “พาราณสี นคร 4,000 ปี” ในปัจจุบันเมืองนี้ยังคงทำหน้าที่เป็นเมืองศูนย์กลางการค้าและอุตสาหกรรม ซึ่งเป็นอย่างนี้มาตั้งแต่สมัยพุทธกาล ความพิเศษของเมืองพาราณสี คือยังเก็บงำบรรยากาศของอินเดียดั้งเดิมไว้ อย่างเหนียวแน่น เป็นความพิเศษที่แม้กระทั่งพระพุทธรูปเจ้าก็ทรงทราบ และเป็นเหตุผลหนึ่งที่ไม่เสด็จเข้าประดิษฐานพุทธศาสนาให้มั่นคงในเมืองนี้ รายละเอียดของเมืองโบราณ

แห่งนั้นกล่าวว่า ตัวเมืองทอดยาวตามแนวลำน้ำ ในแต่ละวันชาวอินเดียจำนวนมากจะบูชาสุริยเทพ และสักการะแม่น้ำคงคาเพื่อชำระล้างมลทิน บาปกรรม และปฏิบัติโยคะเพื่อชะล้างดวงจิตให้บริสุทธิ์ มีโรงแรมรอความตายให้กับผู้ที่มาละสังขาร และคินร่างกายลงในแม่น้ำอันศักดิ์สิทธิ์ มีผู้กล่าวว่า ไฟที่เชิงตะกอนเผาศพที่เมืองนี้ ไม่เคยดับมา 3,000 ปีแล้ว งานช่างเก่าแก่ที่ยังคงมีอยู่อย่างมั่นคงจนถึงปัจจุบัน คือปั้นหม้อและทอผ้า การค้าในสมัยพุทธกาลของเมืองนี้เจริญรุ่งเรืองมาก และพ่อค้า คือผู้อุปถัมภ์พุทธศาสนาอย่างแท้จริง

จากการที่พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาเห็นปัญหาการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่เมืองพาราณสี ประกอบกับพระธรรมที่ตรัสรู้มีความลึกซึ้งยากที่คนทั่วไปจะเข้าใจ พระองค์จึงเสด็จมาแสดงปฐมเทศนาแก่ปัญจวัคคีย์ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน หรือที่ปัจจุบันเรียกว่าสารนาถ สารนาถจึงเป็นสถานที่สำคัญทางพุทธศาสนาที่ปัจจุบันสามารถย้อนให้เห็นถึงความรุ่งเรืองของศาสนาในอินเดีย โบราณสถาน โบราณวัตถุ อันเป็นพุทธศิลป์มีอยู่เป็นจำนวนมาก นอกเหนือจากมีความสำคัญดังกล่าว เมืองสารนาถยังเป็นแหล่งศึกษาพุทธศาสนาสายทิเบตชั้นสูง คือ มีมหาวิทยาลัยพุทธทิเบตสารนาถ ซึ่งมีชื่อเสียงมากในหมู่พุทธศาสนาสายวัชรยาน เพื่อศึกษาปรัชญาศาสนา วัฒนธรรมทิเบต และภาษาสันสกฤต

หากย้อนกลับไปถึงพาราณสีนคร 4,000 ปี อีกครั้ง สิ่งหนึ่งที่ผู้เขียนให้ความสำคัญอย่างยิ่ง คือ มหาวิทยาลัยฮินดูแห่งพาราณสี ซึ่งก่อตั้งขึ้นมาท่ามกลางกระแสการเรียกร้องเอกราชคืนจากอังกฤษ ผู้ก่อตั้งมหาวิทยาลัยนี้ คือบัณฑิตมาลาวิยะ ท่านผู้นี้มองเห็นสังขธรรมว่า การได้เอกราชที่แท้จริงนั้น มิใช่แค่ได้อำนาจจากการปกครองกลับคืนมาจากต่างชาติเท่านั้น แต่ต้องสามารถรักษาวัฒนธรรมอินเดียอันเก่าแก่ที่สืบทอดกันมาเป็นพันปีต่างหาก จึงจะเป็นเอกราชที่แท้จริงและยั่งยืน และการที่ความคิดนี้จะเป็นจริงได้ จำเป็นต้องสร้างคนรุ่นใหม่ จากมหาวิทยาลัยที่มีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีตะวันตก มาผนวกกับภูมิปัญญาของโลกตะวันออก โดยไม่สุดโต่งด้านใดด้านหนึ่ง คือต้องประยุกต์สิ่งดีๆ จากทั้งสองโลกมาใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด โดยเฉพาะความเสมอภาคทางการศึกษา แก่คนทุกชั้นวรรณะ นอกจากนี้ผู้เขียนยังได้สะท้อนให้เห็นภาพชาวอินเดียด้วยการให้รายละเอียดเกี่ยวกับการสักการะบรรพบุรุษในคืนพระจันทร์เต็มดวง 15 ค่ำ เดือน 11

โดยบรรยายให้เห็นกลิ่นมหาชนที่ล่องไหลกันมายังท่าหน้าเมืองพาราณสี เพื่อร่วมพิธีกรรม พวกเขานำดวงไฟมาลอยในสายน้ำศักดิ์สิทธิ์ เพื่อให้แม่น้ำคงคานำคำสัการะไปยังดวงวิญญาณของบรรพบุรุษ เหล่านี้ล้วนเป็นการตอกย้ำความเป็นเมืองศักดิ์สิทธิ์ของพาราณสี และนี่คือ ปรากฏการณ์อันมั่นคงของวัฒนธรรมอินเดียที่ไม่เคยเปลี่ยนแปลงแม้วันเวลาจะผ่านมานานสักกี่พันปีก็ตาม

ความเป็นพาราณสีที่กล่าวมาแล้วนั้นเป็นคำตอบที่ชี้ให้เห็นการเผยแพร่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าในยุคนั้นว่า เป็นความลำบากยากเย็นอย่างยิ่ง การที่พระองค์เสด็จมาประทับยังสารนาถทำให้ได้พระสาวกเพิ่มขึ้นถึง 60 รูป ซึ่งล้วนมาจากชนชั้นสูง พระสาวกเหล่านี้เอง ที่ได้แยกย้ายไปประกาศพระพุทธศาสนา ทำให้พุทธศาสนาดังมั่นอย่างมั่นคงในอินเดียในเวลาต่อมา

เนื้อหาทั้งสี่ตอนที่กล่าวมาแล้ว ช่วยให้เห็นวิธีการนำเสนอสารคดีเรื่องนี้ว่า ผู้เขียนพยายามหลีกเลี่ยงวิธีการนำเสนอแบบเก่าๆ ที่เล่าเรื่องราวในลักษณะประวัติศาสตร์ตามปฏิทินมาเป็นการจัดลำดับเนื้อหาเสียใหม่ โดยนำเรื่องราวต่างๆ มาผูกโยงด้วยการให้ความสำคัญ กับบริบทและประวัติศาสตร์ของยุคสมัยที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์เข้าด้วยกัน และแสดงความคิดเชิงตีความ เป็นข้อสรุป ซึ่งช่วยให้ผู้อ่านได้คิดพิจารณาถ้อยตามหรือคิดขัดแย้งก็ได้ นอกจากนี้ ในส่วนของผู้อ่านสารคดีเรื่องนี้อาจจะต้องเสาะหาความรู้อื่นๆ ที่เกี่ยวข้องเพิ่มเติมด้วย จึงจะทำให้ความกระจ่างต่อประเด็นต่างๆ แจ่มชัดขึ้น

“เปิดประตูเมืองราชคฤห์” เป็นอีกตอนหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงวิธีประกาศและประดิษฐานพระศาสนาของพระพุทธเจ้าที่ผู้เขียนมีความเห็นว่า เป็นการเข้าใจมิติจุดสำคัญที่สุด เพราะเมืองราชคฤห์ เมืองหลวงของแคว้นมคธในสมัยนั้นเป็นถิ่นที่ชุมนุมของเหล่านักปราชญ์และคณาจารย์มากที่สุดในแคว้นที่มีอำนาจมากกว่า 5 แคว้นใหญ่ คือ มคธ วัชชี โกศล อวันตี และวังสะ พระพุทธเจ้าเสด็จเข้ากรุงราชคฤห์ภายหลังที่แสดงธรรมเทศนาให้เหล่าพราหมณ์กัสสปะจนยอมรับพระองค์ ทำให้ในที่สุด พุทธศาสนาได้ประดิษฐานอย่างมั่นคงที่นี่ โดยพระเจ้าพิมพิสารราชาของแคว้นมคธทรงให้การอุปถัมภ์อย่างเต็มที่ นอกจากนี้ผู้เขียน ได้นำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับร่องรอยประวัติศาสตร์ที่แสดงถึงความรุ่งเรืองของศาสนาพุทธในอดีตของมคธ เช่น มูลคันธกุฎีบนยอดเขาคิชฌกูฏ คุกที่คุมขังพระเจ้าพิมพิสาร ถ้าที่อัครสาวกบำเพ็ญสมาธิ พระเวฬุวันมหาวิหาร อันเป็นวัด

แห่งแรกในพุทธศาสนาที่พระเจ้าพิมพิสารสร้างถวาย โบราณสถานชิวกัมพวัน และบ่อน้ำร้อนตโปทา อีกทั้งยังกล่าวถึงศาสนาเซนที่มีหลักความคิดใกล้เคียงกับศาสนาพุทธด้วย นอกจากนี้ ยังได้กล่าวถึงพระเชตะวันมหาวิหารที่เมืองสาวัตถี อันเป็นเมืองหลวงของแคว้นโกศล และกล่าวถึงกรุงโกสัมพี เมืองหลวงของแคว้นวัชระ ในฐานะที่เป็นเมืองที่ศาสนาพุทธเคยเจริญรุ่งเรืองในสมัยพุทธกาล อย่างไรก็ตาม การนำเสนอข้อมูลในตอนนี้ แม้ผู้เขียนได้พยายามเดินทางไปยังพื้นที่ที่กล่าวถึง แต่ก็มีเพียงข้อมูลที่เกี่ยวกับแคว้นมคธเท่านั้นที่มีรายละเอียดมากมาย ซึ่งก็เหมาะสมกับที่ผู้เขียนคงต้องการเน้น “เปิดประตูเมืองราชคฤห์”

ตอนต่อไปของหนังสือสารคดีเรื่องนี้ คือ “การเดินทางครั้งสุดท้ายของพระพุทธเจ้า” ในตอนนี้มีข้อมูลที่นับว่าใหม่ต่อผู้ที่สนใจเกี่ยวกับพุทธศาสนา คือผู้เขียนนำเสนอ “เกสรียา” ซึ่งเป็นพระมหาสถูปที่ใหญ่ที่สุดในอินเดียที่ถูกฝังจมดินมานาน พระมหาสถูปนี้สร้างบนเส้นทางที่พระพุทธเจ้ากำลังเสด็จไปปรินิพพาน ผู้เขียนสารคดีเรื่องนี้ได้เดินทางไปยังที่นี้และนำเสนอรายละเอียด ตั้งแต่ประวัติความเป็นมา การค้นพบ การขุดแต่งบูรณะ การทูลตั้งทลายลงด้วยแผ่นดินไหว และเสนอข้อสันนิษฐานต่างๆ เกี่ยวกับพระมหาสถูป ข้อมูลที่นำเสนอดังกล่าว นอกจากได้ไปดูสภาพจริงแล้ว ยังได้ใช้ข้อมูลจากการค้นคว้าเอกสาร และการสัมภาษณ์บุคคล ประกอบด้วยรายละเอียดเส้นทาง การเดินทางเท้าของพระพุทธเจ้าจากเกสรียาไปเมืองปาวา ในแขวงนาลันทา ซึ่งสันนิษฐานว่าที่นี่เป็นสวนมะม่วงของนายจุนทะ ที่พระพุทธเจ้าทรงแวะประทับฉันอาหาร และหลังจากนั้นก็ทรงอาพาธอย่างหนัก แต่ก็ทรงฟื้นเสด็จจนถึงสวนป่าสาละในเขตเมืองกุสินารา และเสด็จดับขันธปรินิพพานที่นั่น สถานที่กล่าวถึงการเดินทางของพระพุทธเจ้าดังกล่าวล้วนมีหลักฐานทางโบราณคดีสนับสนุนทั้งสิ้น สำหรับสถานที่ดับขันธปรินิพพานบริเวณป่าสาละมีซากโบราณสถานปรักหักพังจมดินอยู่มากมาย ซึ่งชาวบ้านเรียกกันมานานว่า “เนินดินเจ้าชายสิ้นชีพ” ภายหลังการขุดค้นได้พบพระพุทธรูปปางปรินิพพาน ซึ่งสร้างในสมัยคุปตะ อันเป็นช่วงที่กุสินารารุ่งเรืองที่สุด นอกจากนั้นในบริเวณใกล้เคียงพบมกุฏพันธนเจดีย์หรือสถานที่ถวายพระเพลิงพระพุทธเจ้า รายละเอียด “การเดินทางครั้งสุดท้ายของพระพุทธเจ้า” มีเนื้อหาจบลงเพียงแค่นี้ แต่ผู้เขียนได้นำเสนอเรื่องราวของวัดไทยกุสินาราเฉลิมราชย์ และกุสินาราคลินิก อันเป็นผลงานของรัฐบาลและประชาชนผู้ศรัทธา

ที่สำนึกถึงความยิ่งใหญ่ และการดำรงไว้ซึ่งพระพุทธศาสนาให้มั่นคงในอินเดีย นอกจากนั้น ยังได้นำเรื่องราวของการแบ่งแยกพุทธศาสนาเป็นพุทธฝ่ายเถรวาท และฝ่ายมหายาน การสังคายนาพระธรรมวินัย 3 ครั้ง เพื่อรักษาความถูกต้องในพุทธบัญญัติ และการกล่าวถึง อโรคยาวิหารไว้ด้วย

จากข้อมูลที่ผู้เขียนนำเสนอในช่วงตั้งแต่พระพุทธเจ้าตรัสรู้จนถึงเสด็จดับขันธปรินิพพานนั้น หากผู้อ่านใช้วิจารณ์ญาณอย่างสุขุมคัมภีรภาพจะเห็นได้ว่าพระพุทธเจ้ามิได้เป็นแค่นักคิด แต่ยังทรงทดลองกระทำด้วยตัวเอง เลือกทางเดินชีวิตด้วยตัวเอง เป็นตัวอย่างของสิ่งใหม่ๆ ที่เป็นเหตุเป็นผล และที่สำคัญ คือพระองค์ทรงเป็นตัวอย่างให้เห็นว่าสังฆารย่อมมีความเสื่อม การดำเนินชีวิตจะต้องตั้งมั่นอยู่บนความไม่ประมาท สาระสำคัญดังกล่าวนี้เป็นเทคนิคการนำเสนอที่แสดงถึงความรู้ความสามารถและการแสวงหาเพิ่มเติมที่ผู้เขียนประมวลให้แก่ผู้อ่าน ด้วยการใช้หลักฐานจริง ภาพประกอบและข้อสันนิษฐาน โดยใช้หลักฐานทางโบราณคดี มาเชื่อมโยงให้เห็นเรื่องราวของพุทธศาสนา ทั้งที่รับรู้กันมาแต่เดิมและสิ่งแปลกใหม่ สารคดีเรื่องนี้จะเป็นเรื่องเดียวที่มีแง่มุมเกี่ยวกับเนื้อหา และวิธีการนำเสนอ ที่แตกต่างจากที่เคยมีมาอย่างเห็นได้ชัด

ได้กล่าวในตอนต้นแล้วว่า หนังสือสารคดีเรื่องนี้มี 12 ตอน แต่ส่วนต่อไปทั้งหมดเป็นเรื่องราวภายหลังจากที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว **“กองทัพธรรมพระเจ้าอโศก วันที่โลกได้รู้จักพระพุทธเจ้า”** ได้เสนอสาระสำคัญว่า “หลังจากดับขันธปรินิพพานไม่ได้มีการแต่งตั้งผู้เป็นศาสดาแทนพระองค์” พระองค์ทรงบอกแต่เพียงว่า **“ธรรมะเท่านั้นที่เป็นศาสดาแทนพระองค์”** และจนกระทั่ง 300 ปี ต่อมา พระเจ้าอโศกมหาราชก็ได้นำพระธรรมของพระพุทธเจ้าออกไปเผยแพร่เกือบทั่วโลก **“ปรัชญาที่เปลี่ยนไป”** ได้กล่าวถึงว่า ก่อนถึงปีพุทธศักราช 400 ศาสนาพุทธได้แบ่งออกเป็นนิกายต่างๆ ถึง 20 นิกาย และเหตุการณ์ต่อจากนี้ก็เข้าสู่ยุคของการเปลี่ยนแปลง ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง การเกิดขึ้นของพระพุทธรูป และการเกิดขึ้นของพุทธฝ่ายมหายาน **“วันที่พุทธหายไปจากอินเดีย”** ได้กล่าวถึงช่วงเวลาที่ยิ่งใหญ่และตกต่ำของพุทธศาสนา โดยเฉพาะการฟื้นฟูลัทธิชาตินิยมขึ้นในอินเดีย ทำให้ลัทธิพราหมณ์ได้รับการทะนุบำรุงอย่างขนานใหญ่ และพระพุทธเจ้าถูกนำไปเป็นองค์อวตารปางหนึ่งของพระนารายณ์ **“เมืองพุทธแห่งหิมาลัย”** กล่าวถึง “ลาดัก” ซึ่งอยู่ติดกับจีนและทิเบต ว่าเป็นเมืองพุทธแห่งเดียวที่เหลืออยู่ในรัฐ

แคชเมียร์ภายใต้อาณัติอินเดีย โดยที่ชาวลาดักยังดำเนินชีวิตอย่างชาวพุทธสืบต่อมาตั้งแต่พุทธล่มสลายไปจากอินเดีย “การกลับมาของสาวกพระพุทธเจ้า” กล่าวถึงศาสนาพุทธว่า ภายหลังจากที่หายไปจากอินเดียแล้ว ศาสนาพุทธได้กลับมาอีกครั้งโดยมาจากหลายทิศทาง ทั้งจากตระกูลพุทธเก่าแก่ จากการบีบคั้นทางสังคม ได้แก่ กลุ่ม ดร.อัมเพทการ์ และกลุ่มที่มาจากถูกบีบคั้นทางการเมือง ได้แก่ ท่านดาไลลามะ และชาวทิเบตในเมืองธรรมศาลา “ไขปริศนาการค้นพบอันยิ่งใหญ่” อันเป็นตอนสุดท้ายของ สารคดีเรื่องนี้ ผู้เขียนกล่าวถึงตัวเองว่า “ตลอดระยะเวลาแรมปีที่ฉันเดินทางตามรอยพระพุทธเจ้าในประเทศอินเดีย ได้พบเห็น ได้รู้สึก ได้สัมผัส ประสบการณ์อันยิ่งใหญ่ ซึ่งควรแก่การพิจารณาให้เกิดความแตกฉาน” ด้วยเหตุนี้จึงได้นำเรื่องราวในบางประเด็น มาให้นักปราชญ์ราชบัณฑิต แสดงความคิดเห็น เพื่อให้เห็นการเชื่อมโยงกับการตีความในพระไตรปิฎกสาระในตอนสุดท้ายนี้จึงมีความสำคัญยิ่งต่อการเสริมแก่นสารความรู้ที่กล่าวมาทั้งหมด ทำให้เกิดมุมมองใหม่ที่แตกฉาน

บทส่งท้ายของผู้เขียนหนังสือสารคดีเรื่องนี้เป็นข้อคิดสำคัญยิ่ง เพราะได้สรุปแก่นสารอันเป็นหลักคิดที่ควรแก่การนำไปใช้ในการดำเนินชีวิตและผลของความมั่นคงของพุทธศาสนาในอนาคต

“พระธรรมของพระพุทธเจ้าได้เข้าสู่ประเทศไทย และสร้างความเป็นปึกแผ่นมานานหลายชั่วอายุคน หลายสิ่งหลายอย่างที่ได้เรียนรู้จากการตามรอยพระพุทธเจ้าครั้งนี้ ทำให้กระจำงัดในคุณค่าของพระธรรมคำสอนอย่างยิ่ง ยุคสมัยที่เปลี่ยนไปอาจทำให้หลายอย่างในโลกศาสนาต้องก้าวไปข้างหน้าเช่นกัน แต่ก็หวังว่า トラバไตที่เรายังมั่นคงในแก่นแท้ของพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า ก็คงไม่มีอะไรทำให้พระพุทธศาสนาสั่นคลอนหรือเสื่อมสูญไปได้...”